

Şəfəq Elxan qızı Nağıyeva¹¹⁴
PAREMİYALARIN FORMAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Atalar sözü və məsəllər şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələridir. Buna görə də onlar daha çox folklorşünaslıq baxımından öyrənilmişdir. Lakin atalar sözü və məsəllər həm də hazır dil vahidləridir və buna görə də onların tədqiqinin həm də linqvistik aspekti vardır. Paremiyalar və xüsusən də atalar sözləri xalqın mental xüsusiyyətlərini əks etdirir. Ümumən, dil vahidləri etnik, ictimai, tarixi, mədəni və s. kimi determinləşmiş dünyagörüşü kateqoriyalarını əks etdirə bilər. Buna görə də dil vahidləri linqvokulturoloji paradigmalarda əsasda dayanır və bu paradigmalarda konseptlər, mədəni semantikaya malik kateqoriyalar, mədəniyyətin təkrarlanan hadisələri üçün nümunə olacaq vahidlər və s. birləşir. Milli dilin formalarında milli, iradi, ruhi, mənəvi və s. keyfiyyətlər özünün tipik ifadəsini tapır. Dil vahidləri ilə ifadə olunan bu mental xüsusiyyətlərin konseptləri olur. Belə ki, xalqın mentallığı dilin xüsusi əhəmiyyətli konseptlərində aktuallığını tapır. Xalqın mentallığının daxili təşkilinin və difensiallığının əksi onun mentalitetini müəyyənləşdirir.

Dil konseptlərinin formalaşmasında mədəniyyətin özünəməxsus yeri var. Dünyanın konseptual mənzərəsinin yaradılmasında da mədəniyyət konseptləri özünəməxsus yer tutur. Buna görə də bəzən linqvokulturologiyanın əsas vahidi mədəni konsept hesab edilir və dünyanın konseptual mənzərəsinin ayrıca obyektlərinin ictimai şüur və dildə necə əks və dərk olunmasının öyrənilməsi başlıca vəzifə hesab edilir.

Atalar sözlərinin bəşər mədəniyyətinin etnogen milli mənəvi görüşlərinin, linqvokulturoloji dəyərlərin formalaşmasında mühüm rolu var. Dünyanın konseptual mənzərəsinin dildə ifadəsi baxımından da bu vahidlər xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Atalar sözləri özlərinə məxsus formal-struktur və semantik xüsusiyyətlərə malikdir. Atalar sözlərinin formal və semantik strukturu bir-birini qarşılıqlı şəkildə şərtləndirir. Formal baxımdan atalar sözlərini fərqləndirən başlıca cəhətlərdən biri onların variantlılığa malik olmasıdır. Variantlılıq atalar sözlərinin və ümumən paremiyaların konstitutiv xüsusiyyəti kimi qəbul edilə bilər. Atalar sözlərindəki variantlılıq müxtəlif səbəblərdən irəli gəlir, özünü müxtəlif şəkildə göstərir.

Bəzən atalar sözünün paremiyoloji mənasının formalaşmasında əhəmiyyətli olan leksik vahid dəyişir, yaxud da sintaktik quruluşda qismən dəyişiklik olur, ümumiləşmiş məna qorunub saxlanılır. Məs.; *Qulağı səsdədir – Qulağı cingildəyir; Dərd dərd üstündən gəlir – Bəla bəla üstündən gəlir; Dost dar gündə tanınar – Dost yaman gündə tanınar; İlanı özgə əli ilə tutur – İlanı Seyid Əhməd əli ilə tutur; İt it əti yeməz – İt itin ayağını basmaz; Yaxşılıq yerdə qalmaz – Yaxşılıq yaxşılıq gətirər; Kəfənə bürün elinə sürün – Kəfənə bürün qəbirə sürün; Gec gələn qonaq kisəsindən yeyər – Gec gələn qonaq olduğundan yeyər; Nə əkərsən, onu biçərsən – Nə təkərsən aşına, o da çıxar qaşığına – Nə yığarsan, onu da apararsan; Özgə atına minən tez düşər – Özgə danasını güdənin çatısı əlində qalar; Tələsən təndirə düşər – Tələsən tələyə düşər; Özgə malına göz dikən, malsız, davarsız qalar – Özgə malına göz dikmə* və s.

Atalar sözləri əsrlərin sınağından keçib gəlmiş hikmətli, sabit ifadələrdir. Dilin leksik sistemi açıq xarakterlidir. Başqa səviyyələrdən fərqli olaraq, leksik səviyyə vahidləri daim dəyişir, yeniləşir. Bu, özünü həm də onda göstərir ki, bir qrup leksik vahidlər köhnəlir, ya tarixizmə, ya da arxaizmə çevrilir. Atalar sözlərinin struktur baxımdan sabitliyini göstərən amillərdən biri də odur ki, arxaikləşmiş, müasir dil baxımından köhnəlmiş leksik vahidlər onların tərkibində qorunub saxlanılır. Məs.; *Nə səsi var, nə səmiri; Öz gözündə tiri görmür, özgə gözündə qıl axtarır; Gözdən iraq, könüldən uzaq; Kasıbı dəvə üstündə böv vurur; İt ulaya-ulaya başına qal gətirər; Dabbağ sevdiyi dərinə çox döyər; Bir tək arı bir yığın çibindən yaxşıdır; Atı atın yanına bağlayarsan, rəngin dəyişməz, xoyunu götürər; Asta vur, pasta vur; Düşməni qarınca da olsa, onu fil saygınan; Loş kimi burnunu sallayıb; Hamı odu öz kömbəsinə tərəf çəkir; Mərifət manqura dəyməz, simuzər dövranıdır; Yaxşıya yanaş, yamandan uzaş* və s. Atalar sözlərinin tərkibində işlənən bu tipli köhnəlmiş sözlər müxtəlif xarakterlidir. Onların müəyyən hissəsi dilin sinxron leksik sistemi vasitəsilə izah oluna bilər. Müasir Azərbaycan dilində *səmir* sözü işləkliyini itirmişdir. Lakin bu söz yaxın mənalı iki sözün birləşməsindən əmələ gələn *səs-səmir* sözündə qorunur və *səs* sözünün arxaikləşmiş sinonimi kimi bərpa edilə bilər. “*it ulaya-ulaya başına qal gətirər*” atalar sözündəki *qal* arxaik leksik vahiddir. Lakin bu söz *qalmaqal* sözünün tərkibində qorunur və semantik baxımdan onunla izah oluna bilər. Atalar sözündəki *iraq* sözü *uzaq* sözü ilə paralel işlənmişdir. Bunlar tarixən sinonim sözlərdir. *İraq* sözü Azərbaycan dilində *gözdən iraq, üzdən iraq* birləşmələrinin tərkibində də müşayiət olunur. Atalar sözlərində işlənən *dabbağ, çibin, qıl, xoy, loş, kömbə* və s. kimi sözlərin mənası isə ya dialekt leksikası, ya da yazılı abidələr vasitəsi ilə izah oluna bilər. Atalar sözlərinin struktur bütövlüyünü, sabit quruluşunu göstərən bu tipli vahidlər onların variantlaşan vahid olması fikrini inkar etmir. Qeyd etdiyimiz kimi, variantlaşma atalar sözlərinin məxsusi əlamətidir. Bu variantlaşma həm dilxarici, həm də dildaxili amillərlə bağlı olur. Atalar sözlərinin variantlaşmasının dilxarici amilləri dedikdə biz onların yaranmasında müəyyən zaman və məkan fərqlərinin olduğunu və dilin cəmiyyətlə əlaqəsi ilə bağlı olaraq yaranan müxtəlif sosial faktorları nəzərdə tuturuq. Belə atalar sözlərinə aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik: *Yaxşı ovçunun öv qabağına çıxar / Yaxşı ovçunun toruna ov öz əl-ayağı ilə gələr; Yeməyin ustası, işləməyin xəstəsi – Yemək görəndə hamıdan irəli, iş görəndə hamıdan geri; Kəfənə bürün elinə sürün – Kəfənə bürün qəbirə sürün* və s.

Atalar sözünün variantlaşması dildaxili amillərin təsiri ilə də baş verir. Variantlaşmanın bu tipində atalar sözünün tərkibindəki leksik vahidin yeniləşməsi xüsusi rol oynayır. Məs.; *Qulağı küydədir – Qulağı səsdədir; Dərd dərd üstündən gələr – Bəla bəla üstündən gələr; Yaxşıya yanaş, yamandan uzaş – Yaxşıya yanaş, yamandan uzaqlaş; Öz gözündə tiri görmür, özgə gözündə tikini seçir* və s.

¹¹⁴ BDU-nun doktorantı

Atalar sözlərində müəyyən situasiyalarla bağlanan, sonradan təkrarlanan, tipik hadisələr əks olunur. Buna görə də müəyyən hallarda variantlaşma situasiyanın qiymətləndirilməsindəki fərqlərlə, eləcə də diskursun tələblərinə uyğunlaşma ilə bağlı olur. Məs.; *Ağıllı fikirləşincə, dəli vurub çayı keçdi – Ağıllı fikirləşincə, dəlinin bir oğlu da oldu; Baş bədənin tacıdır – Baş olarsa, bədən leşdir; Bir qoyundan iki dəri çıxmaz – Bir qoyundan sürü olmaz; Bir əldə iki qrpız tutmaq olmaz – Bir əldə duyün duyünlənəmz; Qonşu şamundan işıq gəlməz – Qonşuya ümid olan şamsız qlar; İki at bir mixə bağlanmaz – İki qılnc bir qına girməz – İki qoçun kəlləsi bir qazanda qaynamaz – İki hökmdar bir taxta oturmaz; Nə əkərsən onu biçərsən – Nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına; Tələsən təndirə düşər – Tələsən tələyə düşər; Böyük ağacın kölgəsi də böyük olar – Böyük qapının halqası da böyük olar; Bir qulağından alır, o biri qulağından salır – Bir qabdan alır, o qaba tökür və s.*

Paremiyalardakı variantlaşmanın səbəblərini daha dərinədən öyrənmək və onların daha mükəmməl təsnifini vermək üçün məhəlli topluların hazırlanması lazımdır. Lakin bu dediklərimiz də, fikrimizcə, təsdiq edir ki, variantlıq paremiyaların konstitutiv xüsusiyyətidir. Paremiyalar özlərinə məxsus bir paradıqmaya malikdir. Bu paradıqmalar daha geniş mənada onların semantik strukturuna əsaslanır. Buna görə də belə paradıqmalara paremiyaların variantlaşmış şəkilləri də daxil olur. Variantlaşmış paradıqmaların vahidliyi invariant məntiqi mövqenin sabit sintaktik modeldə birləşməsi o həm də açar sözlərin vahidliyi ilə bağlı olur. Müəyyən hallarda paremiyalar tamamilə fərqli formal və struktur xüsusiyyətlərə malik olur. Paremioloji mənasına görə onlar sinonimlər kimi qəbul edilir. Məs.; *Əldən qalan əlli il qalar – Qalan işə qar yağar; İgid basdığını kəsməz – İgid igidə qıymaz; Dladan atılan daş topuğa dəyər – Sonrakı peşmançılıq fayda verməz – Toydan sonra nağara, xoş gəldin Bayram ağa; Güc birlikdədir – El bir olsa, dağ oynadar yerindən, söz bir olsa, zərbi kərən sındırar – Birlik harda, dirlik orada; Nə dil bilsin, nə də dodaq – Bir daş altıda, bir daş üstədə; Olacağa çarə yoxdur – Qismətdən artıq yemək olmaz və s.* bu tipli paremiyaların əksəriyyəti, əsasən, müxtəlif zaman və məkan daxilində yaranan, müxtəlif, lakin oxşar situasiyalarla, təkrarlanan və ya yaxın həyat hadisələri ilə bağlı olan paremiyalardır. Belə paremiyalar müəyyən sinonimik cərgə təşkil edə bilir [1, s. 165-170]. Lakin o da nəzərə alınmalıdır ki, bu tipli atalar sözlərini bir-biri ilə bağlayan onların ümumi paremioloji mənaya malik olmasıdır. Belə atalar sözləri məhz ümumi paremioloji mənaya malik olduqları üçün eyni linqvokultural paradıqmalara daxil ola bilər. Bu baxımdan deyə bilərik ki, belə paremiyalar tərkibindəki bu və ya digər leksik vahidi dəyişən paremiyalardan fərqləndirilməlidir. Çünki leksik vahidləri dəyişən paremiyalardakı fərq onların leksik vahidlərdəki fərqlə, həm dildaxili, həm də dilxarici amillərlə bağlı olur. Biz belə atalar sözləri üzərində dayandıq. Aydınlıq olsun deyə, bir daha onlara müraciət edirik. Elə atalar sözləri var ki, onların tərkibində qismən dəyişiklik olur, məna olduğu kimi qalır. Məs.; *Keçi can hayında, qəssab piy hayında – Keçi can hayında, qəssab piy arzusunda və s.* Bu tipli variantlılıq sırf fərdi xarakterlidir. Bəzən paremiyalardan fərqli obyektlər oxşar məzmunu ifadə edir. Məzmun oxşarlığı və ya yaxınlığı oxşar hadisələri, oxşar situasiyaları əks etdirməsi ilə bağlı olur. Məs.; *Ağıllı fikirləşincə, dəli vurub çayı keçdi – Ağıllı fikirləşincə, dəli bazarlığı etdi və s.* Bəzən atalar sözünün tərkibindəki leksik vahid sinonimi ilə əvəzlənir, atalar sözündə formal dəyişiklik olur, yəni o yeni variant qazanır. Məs.; *Ağıllı başda ağıl olmaz – Hirsli başda ağıl olmaz; Çobanın könlü olsa, təkədən pendir tutar – Çobanın könlü olsa, təkədən dələmə tutar; Ağıl ağıldan üstün olar – Ağıl ağıldan ötkəm olar; Ehtiyat igidin bəzəyidir – Ehtiyat igidin yaraşığıdır; Zərərin yarısından da qayıtmaq xeyirdir – Günahın yarısından da qayıtmaq xeyirdir; Tək əldən səs çıxmaz – Yalnız əldən səs çıxmaz; Qurdan qorxan meşəyə getməz – Ayıdan qorxan meşəyə getməz və s.* Bu tipli atalar sözlərində semantik strukturun yaxınlığı və ya eyniliyi bəzən paremioloji mənənin formalaşmasında xüsusi rolu olan açar sözlərlə bağlı olur. Məs.; *Yaman günün ömrü az olar – Pis günün ömrü az olar; Dəvəçi ilə dost olanın darvazası gen gərək – Karvançı ilə dost olanın darvazası gen gərək və s.*

Paremiyaların ayrıca növü kimi atalar sözlərində hadisənin özü praqmatik ifadəli olur, burada ictimai cəhətdən əhəmiyyətli faktlar, qanunauyğunluqlar əks olunur. Paremiyaların semantikasi invariant mahiyyətlidir və bu, atalar sözünün ümumiləşmiş mənasının yaranmasının əsasında dayanır. Paremiyaların variantlılığı təkcə qəbul edilmiş dildaxili və dilxarici səbəblərdən irəli gəlmir, bu həm də denotativ zəifləmiş daxili referensiasiyası, söyləmin ünvarsız və nisbi xronotopluğu ilə bağlı olur. Paremiyalarda variantlılıq təkcə mürəkkəb dil işarəsinin konstitutivliyi ilə deyil, həm də mədəniyyətlə şərtlənmiş hadisə kimi bir sıra qarışıq proseslərlə - mənənin sıxlaşması, toplanması ilə bağlı mətnin qısalması, onun məsələ çevrilməsi və s. ilə bağlıdır. Bu vahidlərdəki variantlılıq onların paradıqmatik baxımdan şərtlənmiş mövcudluq üsuludur. Məntiqi invariantlılığın mövcudluğu variantlı paradıqma sərhədində konseptual cəhətdən şərtlənmiş vasitələr hesabına verballaşma təmin olunur. Atalar sözlərində predikativlik denotativ referensiyası vasitəsi ilə yox, verballaşmış konseptlərin referensiyası sayəsində mümkündür.

Ayrıca folklor nümunələri kimi atalar sözü və məsəllər epik növün janrları kimi qəbul edilir. Öz mənşəyinə görə atalar sözlərinin bir çoxunun lirik və epik janrlardan törəməsi, atalar sözləri əsasında nağıl, lətifə və rəvayətlərin yaradılması da tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir [1, s. 23; 3, s. 256-260]. Atalar sözləri və məsəllərin bədii xüsusiyyətləri də tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş, atalar sözü və məsəllərdəki ritmik qruplar, qafiyə, paralel tərkiblər, alliterasiya və assonans haqqında müəyyən fikirlər söylənilmişdir. *Ara xəlvət tülkü bəy – Dərə xəlvət tülkü bəy; Ətə pul verməz, küftənin böyüyündən yapışar – Ətə pul verməz, küftənin yekəsindən yapışar; İsti aşə soyuq su tökməzlər – İsti aşə soyuq su qatmazlar və s.*

Xalq müdrikliyinin ifadəçisi olan, didaktik məzmunu ilə seçilən atalar sözləri zaman-zaman dəyişmiş, lirik növün janrlarına xas olan ahəngdarlıq qazanmış, onların ahəngini təmin edən bir sıra bədii ifadə vasitələri qazanmışdır. Atalar sözlərinə xas olan ritmik formalar özünəməxsus bir ahəngdarlıq yaradır, bu formaldakı sintaktik paralelizm onlara yüngül ritmik nəsr səciyyəsi verir [4, s. 67]. Oxşar, təkrarlanan, tipik həyat hadisələri ilə bağlı olan paremiyalar öz semantik xüsusiyyətləri ilə bağlı olaraq daim dəyişir, cilalanır, mənaca kamilləşir, xalqın tarixinin, həyatının, dünyagörümünün güzgüsü kimi semantik bütövlüyünü qoruyub saxlayır. Etnosun, xalqın yazılmamış qanunları, adət-ənənələrinin bədii inikası, fəlsəfi düşüncəsi

paremiyalarda öz ifadəsini tapır. *Boş qabı yalamaqla qarın doymaz – Boş qaşığı ağız yırtar.* Bu baxımdan paremiyalar ulu babaların özlərindən sonrakı nəsillərə qoyub getdiyi hikmət xəzinəsi, həyat və yaşam kodeksləridir. Gələcəkdə görəcəyimiz kimi, paremiyaların semantik strukturu çox səviyyəli xarakterə malikdir. Atalar sözlərinin bütöv, ümumiləşmiş mənaya malik olması onların formal strukturunu şərtləndirən başlıca amildir. Buna görə də onların linqvokulturoloji baxımdan öyrənilməsi formal və semantik xüsusiyyətlərinin vəhdətində aparılmalıdır. Atalar sözləri özü-özlüyündə folklor mənşəli kiçik mətnlərdir. Atalar sözləri və məsəllər xalq aforizmlərinin – paremiyaların əsas növlərindən biri kimi də qəbul edilir. Formal və semantik xüsusiyyətlərinə görə atalar sözləri nitqə hazır şəkildə daxil olan, sabit struktura, obrazlı mənaya malik olan dil vahidləridir. Folklor mənşəli sabit ifadələr olan məsəllərdən fərqli olaraq atalar sözləri həm də hökm ifadə edir. Linqvokulturoloji baxımdan bu vahidlərə həm struktur, həm də məzmun planında yanaşılmasının zəruriliyi özünü onda göstərir ki, atalar sözlərinin kiçik mətnlər olması, konstitutivliyi, yəni dəyişməsi, variantlaşa bilməsi birbaşa onların əsas semantik xüsusiyyətlərindən asılı olur. Paremiyaların formal və semantik xüsusiyyətləri bir-birini qarşılıqlı şəkildə şərtləndirir. Belə ki, onların semantik xüsusiyyətləri də formal xüsusiyyətlərindən ayrı götürülə bilməz. Atalar sözləri olmuş, təkrarlanan hadisə kimi mətn təşkil edir və bu baxımdan həm struktur, həm semantik, həm də bədii bitkinliyə malik olur. Folklor janrı olan atalar sözləri öz məzmununa və formasına görə ənənəvi xarakterlidir. Onlarda geniş variantlılıq və nisbilik mövcuddur. Ümumən, paremiyalar müəyyən verbal sahəyə aid olan, xalq təfəkkürünün mental istiqamətini və ənənəvi üsullarını əks etdirən mədəniyyət mətnləridir.

Qeyd etdiyimiz kimi, atalar sözlərinin çox səviyyəli semantik strukturu onların formal strukturu ilə şərtlənir. Atalar sözlərinin formal strukturu ilə şərtlənən obrazlılığın ifadə vasitələri çox cəhətlidir. Fonetik cəhətdən obrazlılığın, emosionallığın yaradılmasında təkrarlar mühüm rol oynayır. Bu baxımdan zaman və məkan mənəli paremiyalarda alliterasiya və assonans hadisələrinə diqqət yetirək. Alliterasiya ifadələri təşkil edən sözlərdə, misra və ya cümlələrdə eyni cinsli samitlərin təkrarına deyilir. Samitlərin təkrarı isə müəyyən ahəng yaratmağa, diqqəti artırmağa, ifadənin təsir dairəsini çoxaltmağa xidmət edir. Məs.; 1. *İgid küirəkdən yox, ürəkdən vurur.* 2. *Tələsən təndirə düşər.* 3. Harada aşdır, orada başdır. 4. *Qurddan qorxan qoyun saxlamaz* və s.

Alliterasiyadan fərqli olaraq, assonans eynicinsli sait səslərin təkrarına deyilir. Atalar sözlərində assonans özünü daha qabarıq göstərir. Məs.; 1. *Saxla samanı gələr zamanı.* 2. *Kimə lov, kimə plov.* 3. *Qoyma başın balışa, özi ver yarışa.* 4. *Yayda yatan, qışda varını satır.* 5. *Ağac bar verəndə başını aşağı əyər.* 6. *Ayağın hara, başın da ora.* 7. *Azacıq aşım, ağrımaz başım.* 8. *Ucunu tutub ucuzluğa getdi.* 9. *Açıq ağız ac qalmaz* və s.

Ümumən, atalar sözlərində həm tam, həm də yarımçıq assonans özünü qabarıq göstərir, müxtəlif mövqələrdə işlənən eyni və ya yaxın saitlər ritm, ahəng, axıcılıq yaratmağa xidmət edir.

Atalar sözlərində üslubi fiqurlardan biri olan anafora hadisəsi də özünü qabarıq göstərir. Anaforanın aşağıdakı növləri fərqləndirilir: 1) fonetik anafora; 2) morfoloji anafora; 3) leksik anafora; 4) sintaktik anafora [2, s. 19]. Şeirdə misraların, nəsrde isə cümlələrin əvvəlində ilk heca və ya səs birləşmələrinin, sözlərin təkrarı anafora kimi qəbul edilir. Atalar sözlərində anafora ritm yaradan başlıca vasitələrdən biri kimi qəbul edilə bilər. Məs.; *Bostanda yemiş olanda, Bostançı kar olar; Bir qulağından alır, o biri qulağından salır; Bir ayağı burda, bir ayağı gorda; Bir gün bizdə, bir gün sizdə; Yoldaşı yolda tanı; Yayda yatan, qışda şamsız qalar* və s. Anaforanın əksi olan epifora hadisəsində misranın, cümlənin, ifadənin sonunda eyni ünsürlər təkrarlanır. Epiforanın da fonetik epifora, leksik epifora, morfoloji epifora və sintaktik epifora kimi dörd növü fərqləndirilir. Atalar sözlərində fikir bəzən həm forma həm də məzmun etibarilə bir-birini tamamlayan iki cümlə vasitəsi ilə ifadə olunur. Cümlələrin qrammatik baxımdan elliptik formalı xəbərləri arasında qafiyə təşkil edən hecalar epifora yaradır. Məs.; *Tülkü hara, quyruğu da ora; Soruşan dağlar aşar, soruşmayan düzdə çəşar; Ayağın hara, başın da ora; Bağda ərik var idi, salamməlik var idi, bağda ərik qurtardı salamməlik qurtardı; Bir ayağı burda, bir ayağı gorda; Bir qulağından alır, o biri qulağından salır* və s. Ümumən, zaman və məkan mənəli atalar sözlərini öyrənərkən biz onların formalaşmasında xüsusi rol olan, ahəng, ritm yaradan leksik vahidlər üzərində dayanıq.

Burada onu qeyd edək ki, atalar sözlərində onların ahəngdarlığını, lakonikliyinə təmin edən müxtəlif vasitələr bir çox hallarda kompleks şəkildə mövcud olur. Atalar sözü özlərinə məxsus bir sintaktik quruluşa malik olur. Belə vahidlərdə sintaktik quruluş söz sırasının pozulması, qeyri-normal cümlə konstruksiyalarının işlənməsi, ellipsis, müəyyən hallarda bədii-ritorik sual cümlələri, sözlərin və sintaktik vahidlərin təkrarı, sintaktik paralelizm, üslubi sintaktik fiqur kimi obrazlılığa xidmət edən cümlələrin işlənməsi özünü göstərir və bunları fonetik, leksik, morfoloji vasitələr tamamlayır.

Söz sırasının pozulması, inversiya, ellipsis atalar sözlərində özünü qabarıq şəkildə göstərir. Məs.; *Saxla samanı, gələr zamanı; Qoyma başın balışa, özi ver yarışa; Evdə xoruz, bayırda toyuq; El hara, sən də ora; Bu gün var, sabah yox; Bir ayağı burda, bir ayağı gorda; Ayağın hara, başın da ora; Bir əli yağda, bir əli balda; Bir gün bizdə, bir gün sizdə; Qışımız qış olsun, yazımız yaz; Ayağımı isti saxla, başını sərin; Atan soğan, anan sarımsaq, Hardan oldun, gülməşəkər?!; Eşşək nə bilir, zəfəran nədir?! Gözdən uzaq, kömindən uzaq; Tutdu qatıq, tutmadı ayran; Hər şeyi öz vaxtında* və s.

Atalar sözlərinin semanti struktur, ümumiləşmiş mənası onun formal strukturunun bibiçimlənməsinə, müəyyən şəkli düşməsinə təsir göstərir. “*Saxla samanı, gələr zamanı*” atalar sözündə inversiya hadisəsi var, xəbərlərlə tamamlıqların yeri dəyişdirilir. Atalar sözünün ifadə edildiyi cümlə nəzmin əlamətlərini qazanıb və şeir misrasını xatırladır. Beş-beş bölgüsü xüsusi ahəng yaradır – *saxla samanı // gələr zamanı*. Bölgünün özü də daxili iki-üç bölgüsünə malikdir – *Saxla / samanı // gələr / zamanı*. *Saxla, samanı və zamanı* sözlərindəki *a* saiti assonans, *s* samiti isə alliterasiya yaradır. Burada daxili qafiyəni fərqləndirmək olur: *samanı – zamanı*. Atalar sözü əmr cümləsi formasındadır və bu da təsadüfi xarakter daşımır. Feili xəbərlər əmr şəklinin ikinci şəxs təkindədir. Məzmun etibarilə onlar bir-birini tamamlayır, əmr formasında tövsiyə çalarına malik olur və ümumi fikrə

xidmət edir. Cümlə intonasiyası burada cümləni formalaşdıran başlıca fonogrammatik vasitə kimi onun məna bitkinliyini təmin edir.

Belə bir fikrə gəlmək olar ki, maksimum yığcamlıq, qısalıq, ahəngdarlıq, lakoniklik atalar sözlərinin formal strukturunun başlıca əlamətləridir. Buna görə də atalar sözlərində həm leksik, həm də qrammatik səviyyədə ellipsis özünü qabarıq şəkildə göstərir. Məs.; *Nə istisi var, nə soyuğu; Nə işim var, nə macalım; Nə ins var, nə cins; Nə səsi var, nə səmiri; Yay işini qışda gör, qış işini – yayda; Ya tələf ollam, ya – xələf; Ya lələ şələni basar, ya şələ lələni; İnsanı qəm cürüdə, dəmiri nəm və s.* Bu tipli elliptik formalar özləri də xüsusi tipli qarşılaşmaların ahəngini təmin edir. Məs.; *səsi-səmiri, istisi-soyuğu, ins-cins, qışda-yayda, tələf-xələf, lələ-şələ.*

Atalar sözlərində qrammatik səviyyədə ellipsis ismi və feili xəbərlərdə şəxs şəkilçilərinin ixtisarında özünü göstərir. Məs.; *Özü böyük, işi balaca; Özü balaca, gözü böyük; Gecə qara, cücə qara; Yırtıq böyük, yamaq kiçik; Yeməyin ustası, işləməyin xəstəsi; Yaşı çox, ağı yox; Ərsiz arvad, cilovsuz at; El ağzi, çuval ağzi və s.*

Atalar sözündə bəzən xəbər ixtisar olunur, lakin sintaktik struktur fikir bitkinliyini qoruyur. Məs.; *El hara, sən də ora; Düşməni sənə daş ilə, sən düşməni aş ilə; Dəvənin quyruğu yerə dəyəndə; Qocanın biliyi, cavanın biləyi; Varlığın malı, kasıbın övladı; Aslanın nə erkəyi, nə dişisi; Ayağın hara, başın da ora; Namərdin plovundan, mərdin qaşığı aş; Öz əlim, öz başım və s.*

Ümumən, belə bir fikrə gəlmək olar ki, linqvokulturoloji tədqiqatların obyektini kimi atalar sözləri özünəməxsus struktur və məzmunu ilə seçilən, buna görə də həm formal, həm də semantik xüsusiyyətlərinə görə bir vəhdət halında götürülməsi lazım gələn dil vahidləridir. Paremioloji vahid kimi onların bir sıra formal xüsusiyyətləri semantik xüsusiyyətlərindən asılı olur. Buraya atalar sözlərinin mətn xarakteri daşması, variantlılığı kimi məsələlər daxil edilə bilər. Qeyd etdiyimiz kimi, atalar sözlərinin bir sıra semantik xüsusiyyətləri də onların formal xüsusiyyətlərindən ayrı götürülə bilməz. Formal quruluşuna görə atalar sözləri təkrarlanan hadisələri ifadə edən mətn xarakteri daşıyır, struktur və semantik bitkinliyə malik olur. Onlar öz formasının və məzmununun ənənəvililiyi, geniş variantlaşma imkanına malik olması ilə seçilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı, Yazıçı, 1985, 296 s.
2. Paşayeva A., Cəfərova E. Bədii üslubda obrazlılığın ifadə imkanları. Bakı: Mütərcim, 2006, 124 s.
3. Vəliyev V. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, ADU, 1970
4. Жирмунский В.М. О некоторых проблемах теории поржского народного стиха // Тюркологический сборник. М.: Наука, 1979

Açar sözlər: paremiya, linqvokulturologiya, konsept, struktur, semantika

Ключевые слова: паремия, лингвокультурология, концепт, структура, семантика

Keywords: pemia, linguoculturology, concept, structure, semantics

Paremiyaların formal xüsusiyyətləri

Xülasə

Paremiyalar dünyanın konseptual mənzərəsinin dildə ifadəsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malik olan, özünəməxsus formal-struktur və semantik xüsusiyyətləri ilə fərqlənən dil vahidləridir. Didaktik məzmunu malik olan atalar sözləri həm struktur sabitliyə, həm də variativliyə malik olması ilə seçilir. Atalar sözlərinin variantlaşması, həm dildaxili, həm də dilxarici amillərlə bağlı olur. Maksimum yığcamlıq, qısalıq, ahəngdarlıq, lakoniklik, söz sırasının pozulması, ellipsis, təkrarlar atalar sözlərinin başlıca formal xüsusiyyətləridir.

Формальные характеристики паремий

Резюме

Парамы-это языковые единицы, обладающие особыми формально-структурными и семантическими характеристиками, которые имеют особое значение с точки зрения выражения концептуальной картины мира в языке. Пословицы с дидактическим содержанием отличаются как структурной устойчивостью, так и вариативностью. Вариативность пословиц обусловлена как внутриязыковыми, так и экстралингвистическими факторами. Максимальная компактность, краткость, стройность, лаконичность, нарушение порядка слов, многоточие, повторы являются основными формальными характеристиками пословиц.

Formal characteristics of pemiias

Summary

Parems are linguistic units that have special formal-structural and semantic characteristics, which are of special importance in terms of expressing the conceptual view of the world in language. Proverbs with didactic content are distinguished by both structural stability and variability. The variation of proverbs is due to both intra-linguistic and extra-linguistic factors. Maximum compactness, shortness, harmony, laconicity, violation of the word order, ellipsis, repetitions are the main formal of the characteristics proverbs.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova